

एवंस्तवपाठादिनाविशुद्धचेतसोयज्ञेयंतत्पृच्छति अध्यात्ममिति पुरुषस्य आत्मनि स्वरूपे वर्तत इत्यध्यात्मं दृष्ट्यादृश्यविवेकार्थं शास्त्रं चाध्यात्मंतत्किंकृतश्चोत्पद्यत इति प्रश्नः ॥ १ ॥ सर्वज्ञानमिति पूर्वमसकृदुक्तमप्यध्यात्ममिह संक्षिप्य वक्ति उपसंहारार्थं तेन उपक्रमोपसंहारयोरेकह्वयेण अभ्यासेन च शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वे निश्चिते मध्ये यद्वर्णाश्रमधर्मजपादिकमुक्तं तत्प्रकरणान्तदंगभावं भजत इति ज्ञाप्यते तत्र यदध्यात्ममित्यस्योत्तरं पृथिवीत्यादि ततश्चेत्यस्य उत्तरं पुरुषेतिष्ठती बुद्धिरित्यादि अनयोः पुं बुद्ध्योर्विवेकार्थं शास्त्रमध्यात्मं सर्वज्ञायतेऽनेनेति सर्वज्ञानं तदेव परं सर्वश्रेष्ठं बुद्ध्या बुद्धिमत्तया व्याख्या विस्पष्टं कथनं ॥ २ ॥ भूतानां जरायुजादीनां ॥ ३ ॥ शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च तेषां भूतानां गुणसंघातः कार्यसमूहः गुणबुद्ध्यादयो भौतिकाः परमकारणे आत्मनि प्रलीयन्ते ॥ ४ ॥ ततः आत्मनः सकाशाद्भूतानि जीवाः

युधिष्ठिर उवाच अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह विद्यते ॥ यदध्यात्मं यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच सर्वज्ञानं परं बुद्ध्या यन्मां त्वमनु पृच्छसि ॥ तद्व्याख्यास्यामि ते तात तस्य व्याख्यामिमां शृणु ॥ २ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं ॥ महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवोऽप्ययौ ॥ ३ ॥ स तेषां गुणसंघातः शरीरं भरतर्षभ ॥ स ततं हि प्रलीयन्ते गुणास्ते प्रभवन्ति च ॥ ४ ॥ ततः सृष्टानि भूतानि तानि यांति पुनः पुनः ॥ महाभूतानि भूतेभ्य ऊर्मयः सागरे यथा ॥ ५ ॥ प्रसारयित्वेहां गानिकूर्मः संहरते यथा ॥ तद्वद्भूतानि भूतानां मलोपां सि स्थवीयसां ॥ ६ ॥ आकाशात्खलु यो घोषः संघातस्तु महीगुणः ॥ वायोः प्राणो रसस्त्वद्भ्यो रूपं तेजस उच्यते ॥ ७ ॥ इत्येतन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजंगमं ॥ प्रलये च तमभ्येतितस्माद्बुद्धिश्च ते पुनः ॥ ८ ॥ महाभूतानि पंचैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ॥ विषयान्कल्पयामास यस्मिन् यदनुपश्यति ॥ ९ ॥ शब्दश्चोत्रे तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजं ॥ रसः स्नेहश्च जिह्वा च अपामे ते गुणाः स्मृताः ॥ १० ॥ रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिविधं ज्योतिरुच्यते ॥ घ्रेयं घ्राणं शरीरं च एते भूमिगुणाः स्मृताः ॥ ११ ॥ प्राणस्पर्शश्च चेषा च वायो रेते गुणाः स्मृताः ॥ इति सर्वगुणाराजं व्याख्याताः पंच भौतिकाः ॥ १२ ॥

यांति प्रलीयन्ते यथा सौषुमादात्मनोऽहमर्थस्य जीवस्योद्भवस्तत्रैव चलयः एव महमर्थेषु भूतेषु महाभूतानां मूलयोदयो भवत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ भूतानि स्वादीनि भूतानां जीवानां अल्पीयां सिकूर्माणां स्वांगानीवानाया सैनैव दृष्टिमात्रेणाविर्भावयितुं तिरोभावयितुं च शक्यानि ॥ ६ ॥ शरीरस्य भूतकार्यत्वमुक्तं तत्र तत्तद्भूतांशान् विविनक्ति आकाशादिति घोषः शब्दः यः शरीरे प्रसिद्धः संघातः कठिनांशः रसो लोहितादिद्रवांशः रूपं गौरादिऊष्मा च ॥ ७ ॥ एतन्मयं भूतमयं तस्माद्बुद्धिश्च ते तस्माद्भूतकर्तुर्ब्रह्मणः सकाशात् उद्दिश्यते जायत इति शब्दमात्रेणोच्यते न तु वस्तुतस्तत्र प्रलीयते उत्पद्यते वारज्ज्वामुरग इव ॥ ८ ॥ भूतकृत् अहंकारः भूतेषु देहेषु भूतानि स्वादीनि यथा कल्पयामास यस्मिंश्च भूते देहांतस्थे यत्कार्यमनुपश्यति तत् शृणु इति शेषः ॥ ९ ॥ तदेवाह त्रिभिः शब्देति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥